

הרצאה בכנס הרצליה, 21 בינואר 2006

חיים הררי

מורי ורבותי,

כאשר מארגני כנס הרצליה הזמינו אותי להרצות בפניכם בערב הפתיחה החגיגי, תהיתי במה זכיתי. מדוע אני, פיסיקאי תיאורטי, שמומחיותו בתחום מבנה החומר והתהוות היקום, מתבקש להרצות בכנס שכל-כולו עיסוק בנושאים מדיניים וביטחוניים. עיון קצר בעיתונות היומית של השבועות האחרונים הבהיר לי את התשובה: המארגנים חיפשו מישהו שבאמת מבין את התיאוריה של המפץ הגדול.

האמת היא שהמפץ הגדול, נוסח בחירות 2006, איננו שייך לתחום המדע. אולם לשורה ארוכה מאוד של התפתחויות מדיניות, כלכליות וביטחוניות, הן באזורנו והן בעולם כולו, יש קשר הדוק לעובדה שאנו חיים בעידן המדע והטכנולוגיה.

מספיק להזכיר את נושאי הנפט והאנרגיה, שידורי לוויין גלובליים, נשק להשמדה המונית, פערים כלכליים בין העולם השלישי והעולם השבע, התעוררות סין והודו, המלחמה בטרור, התפשטות האיידס באפריקה, התחממות כדור הארץ וכל שאר סוגיות הכפר הגלובלי. אי אפשר לדון בנושאים האלה מבלי להתייחס למהפכה המדעית ששינתה את חיינו בעשורים האחרונים.

ברצוני לייחד את דברי הערב לקשר שבין העידן המדעי-טכנולוגי ובין כמה מהסוגיות הגלובליות שהזכרתי.

אנחנו יושבים כאן בנחת ואוכלים ארוחת ערב. בכל השולחנות מתנהלות שיחות על כל מיני נושאים שונים ומשונים. אני מניח שבכל אחת מהשיחות האלה צץ איזה פרט שמישהו ממשתתפי השיחה היה רוצה לדעת עליו יותר, או משהו שמישהו שכח. אולי שמו של ראש ממשלת אוסטרליה, ואולי מיהם החברות הלא קבועות במועצת הביטחון של האו"ם, מתי זכו בגין וסאדאת בפרס נובל, מה קרה בשוק המניות בתאילנד או מה כתובתו של אתר האינטרנט של כנס הרצליה. לכל אלה יש תשובה אחת: גוגל. מניות גוגל הן הלהיט הגדול ביותר של המשקיעים בעולם בשנה האחרונה. הדור הצעיר אינו זוכר איך העולם נראה לפני גוגל. ליד גוגל, אמזון הוא עניין למבוגרים, מיקרוסופט לשישיים ו-IBM הוא זיכרון מהמאה שעברה.

כאן במזרח התיכון, מלחמת יום הכיפורים הייתה נקודת מפנה חשובה. גם בכלכלה העולמית, במשק האנרגיה וביחסי העולם המוסלמי עם העולם המערבי שנת 1973 היתה שנת מפנה. אולם באותה שנה קרה עוד משהו. במרץ '73 נולד במדינת מישיגן לארי פיג' ובאוגוסט '73 נולד ברוסיה תינוק יהודי בשם סרגיי ברין. אלה שני המיליארדרים הצעירים שייסדו את גוגל.

לארי פיג' וסרגיי ברין נולדו בעולם בו לא היו מחשבים אישיים, לא היה פקס, המושג high-tech עוד לא נולד, תקשורת מחשבים לא הייתה קיימת ועל אינטרנט וטלפון סלולארי איש לא חלם. אם מישהו היה מספר ברוסיה להוריו של סרגיי שבנם יתעשר בקליפורניה בזכות המצאה מתמטית שתהיה שווה מיליארדים כי היא מאפשרת פרסומות במחשבים ביתיים, הם היו מציעים לשגר את בעל הפנטזיות מיד לפסיכיאטר. וכל זה קרה רק לפני 32 שנים!

כל הסיפור הזה ממחיש את קצה הקרחון של התופעה המרכזית בעידן המדע והטכנולוגיה: לראשונה בהיסטוריה, המשאב הכלכלי החשוב ביותר והיקר ביותר הוא ידע, ובעיקר ידע מדעי וטכנולוגי. הוכחה: התוצר לנפש של ישראל הוא כמעט כפול מזה של ערב הסעודית. הוכחה נוספת: לאירן ולגרמניה יש בערך אותו מספר תושבים, אבל מה שאירן מייצרת בשנה, גרמניה מייצרת בשבועיים וחצי. בסוגריים, עלי להבהיר שבכל פעם שאשווה בין מדינות ע"י התייחסות לתוצר הגולמי, אדבר עליו במונחים מוחלטים של שערי החליפין ולא אתייחס לכוח הקנייה המקומי.

המספרים המדהימים האלה מוכיחים שאכן המשאב הכלכלי החשוב ביותר והיקר ביותר הוא ידע ובעיקר ידע מדעי וטכנולוגי. מהקביעה הזאת נובעת מסקנה מיידית, לתשומת לבם של כל ראשי הממשלה ושרי האוצר והחינוך הבאים של ישראל: ההשקעה הכלכלית הכדאית ביותר היא ההשקעה בחינוך, ובעיקר בחינוך לעידן המדעי-טכנולוגי. חינוך בעידן הזה איננו רק לימודי מדע. לימוד מדע הוא חיוני אבל חשובים לא פחות השליטה בשפת האם, בשפה הבינלאומית – אנגלית, בשפת המדע והכלכלה – המתמטיקה, וכן כישורים וערכים אחרים, מוסריים, תרבותיים, אנושיים, ניהוליים, לאומיים ואחרים.

המהפכה המדעית המתרחשת סביבנו יום-יום אינה נוגעת לרוב אוכלוסיית העולם. על פני כדור הארץ חיים כיום למעלה מ-7 מיליארד תושבים. כמיליארד אחד מתוכם חי בצפון אמריקה, במערב אירופה, ביפן ובארצות הודות נוספות כמו אוסטרליה, סינגפור וישראל. כל אלה הם משתתפים פעילים במהפכה. עוד כמיליארד, ברוסיה, במזרח אירופה, בקוריאה ובחלקים המפותחים של סין, הודו ואמריקה הלטינית, עושים מאמצים, ובהצלחה לא מבוטלת, להצטרף למהפכה. אולם כארבעה מיליארד בני אדם, באפריקה, בעולם המוסלמי, באזורים הכפריים של סין והודו ובחלקים הנחשלים של דרום ומרכז אמריקה, לא רק שאינם משתתפים במהפכה המדעית, רובם אינם יודעים כלל שהיא מתרחשת. אני בטוח שבאולם הזה יש כרגע יותר טלפונים מבני אדם, אולם יש בעולם לפחות מיליארד איש שמעולם לא ראו טלפון.

כך נוצר מצב שששה מיליון ישראלים מפרסמים יותר פרסומים מדעיים משלוש מאות מיליון איש בעשרים ושתים מדינות ערביות, וכך מתבררת העובדה המחרדה שהתוצר הגולמי הכולל של פקיסטן ובנגלה דש גם יחד, עם קרוב לשלוש מאות מיליון תושבים, שווה בערך לתוצר הכולל של מדינת ישראל. כל ישראלי מכיר את הסיפור העצוב כביכול על משה רבנו שהוביל את בני ישראל במדבר ארבעים שנה עד שהצליח למצוא את הפינה היחידה במזרח התיכון שאין בה נפט. אבל מסתבר שמשה רבנו לא היה כל כך טפש. תוך כדי הנדודים במדבר, הוא השיג פיסת ידע, או תבונה, או, אם תרצו, קנין רוחני: עשרת הדברות. במובן היסטורי מסוים, ניתן לומר שהקנין הרוחני הזה הוא שהוליד, ברבות הימים את הפער בין ישראל לארצות השכנות.

יותר מאשר אי פעם, העשירים הם המשכילים והעניים הם חסרי הידע. בתמונה הכלכלית העולמית, הנפט הפך להיות גורם שולי למדי. מכירות הנפט של כל מדינות ערב, בתוספת אירן, מגיעות בסך הכל לסכום הדומה לתוצר הכולל של הולנד או שליש מזה של קליפורניה. עובדה היא שמחירי הנפט יותר מאשר הוכפלו והאינפלציה בארצות המערב עלתה בקושי באחוז אחד. רוב הפוליטיקאים והעתונאים בעולם מסרבים עדיין להבין שנשק הנפט הוא נמר של נייר, בעוד שידע אנושי, שהיה פעם מודפס על אותו נייר, והיום הוא מאוכסן בדיסק של מחשב, מתורגם לעוצמה כלכלית אדירה. הצמיחה הכלכלית בעולם המערבי נשענת כמעט לגמרי על הסיפור בתפוקה לעובד, תוצאה ישירה של ההתפתחות הטכנולוגית, ללא קשר לחומרי גלם.

רוב אוכלוסיית העולם וכמעט כל האוכלוסייה שאינה משתתפת במהפכה המדעית-טכנולוגית, חיה באזורים בהם אין דמוקרטיה. אך לפני שנאמר מילה אחת נוספת על דמוקרטיה, מוטב שנבהיר למה אנו מתכוונים במילה דמוקרטיה. דמוקרטיה איננה רק הליכה לקלפי פעם בכמה שנים והצבעה חופשית או חופשית למחצה. דמוקרטיה היא גם, ביו השאר, חופש הביטוי, חינוך לכל, שוויון זכויות לנשים, חופש העתונות, שלטון החוק, זכויות הפרט, אי ניצול לרעה של ילדים, זכויות למיעוטים, מערכת משפטית מתוקנת והזדמנות למוביליות חברתית. בארה"ב, באירופה ואצלנו, לא כל המאפיינים האלה קיימים ומושלמים ויש הרבה מה לשפר. אולם רובם קיימים, במידה סבירה, זו או אחרת. העובדה שבעיראק, באפגניסטן וברשות הפלשתינאית, אנשים ונשים הולכים לקלפי היא חשובה אולם היא רחוקה מרחק רב מדמוקרטיה. ייתכן מאד שזהו בדיוק סוג הדמוקרטיה שעלול להביא לשלטון את החמאס אצל הפלשתינאים, מפלגות שיעיות במימון אירני אצל העיראקים, את האחים המוסלמים במצרים ואת היטלר בגרמניה של 1933.

ומדוע עברתי לפתע לדון בדמוקרטיה? משום שעידן המדע והטכנולוגיה הביא, בין השאר, לגלובליזציה. העולם קטן יותר, המרחקים כביכול קצרים יותר וזמני התגובה מהירים הרבה יותר. אנו מסוגלים לשגר מידע, רעיונות, חדשות, תמונות, הסתה ושקרים במהירות האור לכל פינה על פני כדור הארץ. אנו יכולים לשגר סחורות, בני אדם וטילים במהירות הקול, לכל מקום. גבולות בין מדינות הולכים ונמחקים, חברות רב-לאומיות שולטות בכלכלה העולמית, איכרים בפולניה ועורכי דין בפורטוגל נשמעים לאותם חוקים של

האיחוד האירופי וכשאתה מטלפן מסן פרנסיסקו ללופטהנזה עונה לך טלפנית היושבת בהודו. אני שולח דואר אלקטרוני למדען היושב בבנין הסמוך במכון ויצמן. הוא עונה לי, אני משיב לו, פתאום מתברר לי שהוא בכלל נמצא בהונג קונג.

בעידן התקשורת הגלובאלית, ההתפתחויות הטכנולוגיות יצרו סוג חדש של נשק להשמדה המונית: המלים והתמונות. צילומים של גופות מחבלים מרוטשות, דמעות ובכי של הורי המחבל המתאבד שביתו נהרס, שקרים והסתה המשודרים אל כל קצות תבל משמשים קרקע פורה לג'יהאד עולמי. הדבקת מלים כמו גזענות, פשעי מלחמה, ג'נוסייד ואפרטהייד למדינה או לעם יוצרים דלגיטימציה המובילה לרצח. מאידך, הרוצח המתאבד מתואר כאקטיביסט, חבר בארגון התנגדות הנתמך על ידי פעילי שלום ופועל כביכול כנגד צבא העוסק ברצח עם. זוהי טכניקה ישנה, לפחות מימי גבלס, אולם אז לא שמעו את המלים מאות מיליוני צופים, בזמן אמיתי, במסגרת דיווח שטחי של ששים שניות ובלוויית צילומים מגמתיים. ישראל טרם למדה להתמודד כנגד הנשק הזה. פיתחנו לוחמה אלקטרונית כנגד טילי נ"מ אבל לא לוחמה אלקטרונית כנגד מלים ותמונות שהם מסוכנים לא פחות. אני עדיין ממתין להקמת סיירת המלים והתמונות (שם זמני) כנגד מערכת הנשק העכשווית שנבעה מהמהפכה הטכנולוגית.

כל זה מוביל להפיכת העולם, בהדרגה, למעין ישות פוליטית גלובאלית אחת – אולי נקרא לה גלובניה. הצרה היא שבגלובניה, כמו באלבניה, רוב האוכלוסיה אינה משתתפת במהפכה המדעית ואינה מאמינה בדמוקרטיה. גרוע מכך – בכל חלקי העולם האנטי דמוקרטיים והבלתי משכילים, האוכלוסיה גדלה בקצב מהיר, וכמעט בכל אזורי הדמוקרטיה, האוכלוסיה מזדקנת ואינה גדלה. הרוב האנטי דמוקרטי בגלובניה גדל מרגע לרגע. גם בתוך כל מדינה, חלקי האוכלוסיה המשכילים יותר והמבוססים יותר אינם מתרבים בעוד שהאוכלוסיות דלות הידע מתרבות בקצב מהיר. הקשר ההולך וגובר בין ידע ומצב כלכלי מוביל לכך שכלל שהאוכלוסיה שאתה מייצג גדולה יותר, כוחך הכלכלי קטן יותר. זה יכול להביא רק לתסכול, שנאה, קנאה ובעקבותיהם טרור, פשיעה וקונפליקטים בינלאומיים.

מספר התינוקות הנולדים בכל שנה בעולם הערבי גדול ממספר כל תושבי מדינת ישראל. בכל שנה נולדים בעולם יותר תינוקות מוסלמים ממספרם הנוכחי של כל היהודים בעולם. עובדות אלה רק מחלישות את העולם הערבי ואת העולם המוסלמי. גם בתוך מדינת ישראל המגזרים התורמים פחות לחוסן הלאומי ולכלכלת המדינה, הם בעלי הילודה הגבוהה וכתוצאה מכך מספר הילדים העניים גדל, רמת הידע הממוצעת של האוכלוסיה יורדת, ובסופו של דבר, הן בגלובניה והן בישראל, הפערים החברתיים ומאזן הכוחות בין חלקי האוכלוסיה חייבים להוביל לסכנה רצינית לדמוקרטיה. דמוקרטיה אינה יכולה לשרוד במצב בו החלשים מתרבים ונחלשים והחזקים מתמעטים ומתחזקים.

אילו גלובניה כולה היתה הופכת לישות פוליטית עולמית אחת, הכוחות האנטי דמוקרטיים היו מנצחים בקלות בבחירות דמוקרטיות ויתרונם הדמוגרפי היה גדל ממערכת בחירות אחת לזו שאחריה. זהו המצב, למעשה, בארגונים בינלאומיים כמו האו"ם וזוהי הסיבה, בסופו של דבר לרוב הכשלונות של ארגונים אלה. האלטרנטיבה ל"מדינת גלובניה" היא בדלנות של המדינות המתועשות, או, כפי שהגדרתי אותם – מועדון המשתתפים במהפכה המדעית-טכנולוגית. לטווח קצר, זה קורה וזה מצליח. המדינות השבעות מנסות להקיף את עצמם בגדר בטחון, בחלקה אמיתית, כמו בין ארה"ב למכסיקו וחלקה וירטואלית. אילו, חלילה, התייבש הים התיכון כתוצאה מאסון סביבתי כלשהו, אין ספק שאירופה היתה בונה בינה ובין צפון אפריקה חומה שלידה גדר הבטחון של ישראל היתה נראית כמשוכה נמוכה. לטווח ארוך, הפערים הגדלים חייבים להביא לפיצוץ ובכל מקרה, הזדקנות האוכלוסייה במדינות השבעות תחייב אותם לקלוט הגירה.

המסכנים האמיתיים, כמו רוב תושבי אפריקה, האינדיאנים בדרום אמריקה או מיליארד הסינים שמחוץ לערים הגדולות, אינם מאיימים על שלום העולם כי אין מי שיספק להם חגורות נפץ ויממן את פעולות הטרור שלהם. אולם אוכלוסיות עוני ובורות אחרות, המתרבות במהירות וחיות בסביבה בלתי מתפקדת לחלוטין, הן שדה גידול נפלא לטרוריסטים הממומנים על ידי גורמים ציניים, אכזריים וחשוב לציין – שבעים!.

איום הגרעין האירני הוא איום רציני ואין לזלזל בו. אולם המשמעות המדעית שלו אינה צריכה להטעות אותנו. בשנת 2006 אין שום רבותא מדעית או טכנולוגית בפיתוח נשק מודל 1945. באף נושא אחר לא

היינו מתפעלים מכך שמישהו הגיע לרמת הטכנולוגיה של 1945. אירן שואפת בסך הכל להגיע לרמה הטכנולוגית של ארה"ב בתקופה בה נולדו הוריהם של מייסדי גוגל. לעניות דעתי, חלומם הרטוב של שליטי אירן הוא בסך הכל להשיג תעודת ביטוח שתאפשר להם חופש פעולה מוחלט בתחום בו הם מצטיינים באמת: רכישת השפעה וכוח באמצעות הפעלה בשלט רחוק של טרור גלובאלי.

בהקשר האירני ובכל הנוגע לסכנה, כביכול, של נשק הנפט, כדאי גם לזכור שכל מחסור זמני וכל עליית מחיר של הדלק הפחמני יהיה בגדר שרות טוב לאנושות. הבעיה האמיתית בתחום האנרגיה היא לא המחסור ברזרבות דלק אלא הנזק הסביבתי הבלתי הפיך שאנו גורמים לכוכב הלכת האומלל עליו אנו חיים. קוצר הראיה הכרוני של מנהיגי העולם מלמד אותנו שאנו נחלץ לפעולה בתחום זה רק אם משוגע אירני או נוכל סעודי יצמצם את אספקת הדלק ויגדיל את מחירו.

באשר למלחמה בטרור: בטווח הקצר, הפתרון היחיד הוא מלחמת חורמה בטרור, במנהיגיו, ביוזמיו ובמממניו. במונחים צבאיים, זהו שדה המערכה הטקטי. אבל במונחים אסטרטגיים, ובחשיבה לטווח ארוך, הנשק המנצח היחיד הוא חינוך. אנו נמצאים כבר עתה במעין מלחמת עולם שבה אחד הצדדים חי לא במקום אחר, אלא בעידן אחר. לא ב-2006 אלא כמה שנה קודם לכן. הדרך היחידה להקטין ולחסל בהדרגה את העוצבות העומדות לרשות אותו אויב היא לא להרוג מישו, אלא להעביר את הדורות החדשים של האויב לתקופתנו ולצדנו בכל הנוגע להשכלתם ולאורח חייהם. ללא מאמץ אדיר, במשך מספר דורות, מצידו של העולם השבע, לקדם את החינוך, ההשכלה והידע בעולם השלישי, אין כל סיכוי לנצח במלחמה זו. בנקודה זו חשוב להזכיר שזכויות הנשים הן אחד המרכיבים הקריטיים בקידום החינוך. חברה שבה רוב הנשים אנאלפביתיות אינה מסוגלת להנחיל כל חינוך מינימאלי לדור הבא. מבין כל מרכיבי הדמוקרטיה בעולם השלישי, קידום הנשים הוא החשוב ביותר. מחריד הוא שרוב הנשים בעולם הערבי אינם יודעות קרוא וכתוב.

בעולם השלישי, ההשקעה הממוצעת בחינוך לילד היא כחמישים סנט ליום. בעולם המערבי היא קרובה יותר לעשרים דולר. היקף המכירות השנתי של טיוטה וג'נרל מוטורס בלבד, גדול יותר מכל ההשקעה בחינוך של ארבעת המיליארדים הנמצאים מחוץ למהפכת הידע. הפער המסכן את העולם הוא לא בין עושר כלכלי ועוני כלכלי. הפער המסוכן באמת הוא הפער בין עושר רוחני ובין עוני רוחני. לוב, ונצואלה, ניגריה ואירן הן מרובות נפט, אולם העוני הרוחני הוא המכשיל אותם. ישראל וסינגפור הן עניות במונחים של אוצרות טבע, אולם נכסי הידע משנים את מצבם מן הקצה אל הקצה.

מדי שנה מתפרסם בעולם מדד ההתפתחות האנושית, שהוא ממוצע משוקלל של התוצר לנפש, מספר שנות הלימוד של התושב הממוצע, תוחלת החיים ואחוזי הבערות. עשרים וחמש המדינות המובילות בעולם (לאו דווקא בסדר המפורט להלן) הם 18 מדינות אירופיות, ארה"ב וקנדה, אוסטרליה וניו זילנד, יפן, סינגפור וישראל. אף מדינה מוסלמית ואף אחת ממדינות הנפט.

מה שקורה בסין הוא שעור מאלף. כולנו יודעים שהתוצר הכולל של סין גדל מדי שנה בשמונה עד עשרה אחוזים. הדבר אינו קורה כתוצאה מגידול באוכלוסיה. הוא גם איננו נובע מכך שכל עובד סיני מייצר בכל שנה בעשרה אחוז יותר מבשנה הקודמת. אין בעולם יחידה יצרנית המסוגלת, במשך עשרות שנים, להגדיל בצורה כזאת את תפוקתו של כל עובד. מה שקורה בסין הוא שעדיין נותרו שם כמיליארד איכרים עניים המייצרים את המזון עבור עצמם ואינם רעבים ללחם, אולם במונחים כלכליים הם תורמים כמעט אפס לכלכלה הסינית. כל התוצר הסיני מיוצר, בקירוב טוב, על ידי כרבע מיליארד איש ואשה החיים בערים הגדולות וכבר הצטרפו, במידה זו או אחרת, בערך ברמה של דרום קוריא, לקהל המשתתפים במהפכה המדעית טכנולוגית. בכל שנה מצטרפים עוד עשרים מיליון סינים לקבוצה הזאת. אם כל המשתתפים הקודמים ממשיכים לייצר באותו קצב, כל האיכרים ממשיכים לייצר אפס, אבל עשרים מיליון משתתפים נוספו לחבורה היצרנית, יש לנו גידול של שמונה עד עשרה אחוזים בכל שנה. זוהי דוגמה שאפשר ללמוד ממנה והיא מתרחשת בחברה שבה הדמוקרטיה חודרת טיפין-טיפין והיא רחוקה מרחק רב מהמושגים המערביים.

גם בעולם הערבי מיליוני פלאחים עניים עוברים מידי שנה לערים הגדולות. אולם במקום להצטרף למהפכה המדעית, הם רוכשים טלביזיה לווינית ונחשפים להסתה, לשקר, להכחשת השואה ולהאשמת

האמריקאים והיהודים במסכנותם. זאת, כמובן, הדוגמה השלילית ביותר והיא רק מגבירה את נחשלות העולם הערבי. העובדה שחלק מאותם פלאחים מצביעים בבחירות דמוקרטיות כביכול, אינה מעלה ואינה מורידה.

קצרה היריעה כאן מלעסוק בכל הסוגיות המדיניות, הצבאיות והכלכליות של גלובליה בעידן המדעי-טכנולוגי. בבעיות של מדינת ישראל נעסוק בימים הקרובים, במסגרת הכנס. אולם יש צד אחד משותף לטיפול הרצוי והראוי בכל הבעיות הקשות שהזכרנו. כל הפתרונות האפשריים בתחומי החינוך, בתחומי המדע, בנושאים הכלכליים ובנושאי הצלת כדור הארץ מקטסטרופות סביבתיות, וגם כל מה שכרוך בבעיות הנוצרות כתוצאה מהארכת תוחלת החיים, הם פתרונות מורכבים וארוכי טווח. אין תרופות פלא מיידיות. מצד שני, המהפכה הטכנולוגית ואמצעי התקשורת שהיא הולידה מכתיבים שטחיות, דיונים בני ששים שניות בבעיות מורכבות, מנהיגים המצטלמים היטב ואופק זמן של קדנציה אחת, במקרה הטוב. גם אני חטאתי הערב בכך שנאלצתי להקדיש ששים שניות, פה ושם, לבעיות קיומיות ומסובכות. אלא שאני לא מתיימר לדעת את כל הפתרונות ואני לא אמור לקבל החלטות.

כל ילד ישראלי שמסיים השנה את בית הספר התיכון, זכה לתשעה שרי חינוך מאז נכנס לגן חובה. כך אין בונים מערכת חינוך. הבעיה אינה מיוחדת לישראל, אם כי, כרגיל, אנחנו מצטיינים במיוחד גם בנושא זה. הניגוד בין מורכבות הבעיות ורדידות הפתרונות נוצר, במובן מסוים, על ידי המהפכה הטכנולוגית. זוהי דילמה קשה מאד והיא מהווה סכנה חמורה לעתיד הדמוקרטיה ואולי לעתיד האנושות. כדי שנהיה אופטימיים, ואני תמיד אופטימי, עלינו להשקיע הרבה יותר בטווח הארוך ובחינוך.

צר לי לומר זאת אבל, כרגע, אנחנו חיים יותר, אבל חושבים פחות.